

Роль комунікативної компетентності політичних суб'єктів в умовах сучасного політичного процесу

НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

Інна КОСТИРЯ,
кандидат політичних наук

Перші десять років XXI століття в нашій країні відбувалися динамічні масштабні зміни. За порівняно короткий період в Україні кардинально змінилися основні принципи побудови влади і функціонування політичної системи. Невід'ємним елементом життя держави стали політичний плюралізм, наявність численних груп владних інтересів і більш-менш сталих об'єднань, що виражають різні погляди як на поточну політику, економічний і соціальний розвиток, так і на устрій суспільства загалом. Політичне поле вже не було монологічним. Розходження в інтересах і їх конфлікт подолали рівень латентності. Політична боротьба, конкуренція, відкритий конфлікт стали нормою української дійсності.

Постійним впливовим чинником політичного життя сучасної України стали вибори Президента, органів законодавчої та представницької влади. Народне волевиявлення перетворилося на форму впливу суспільства на політику й канал часткового оновлення правлячих еліт. Щоправда, проблема вдосконалення законодавства України не втратила актуальності від часу проголошення незалежності. Підтвердженням цього є постійний процес внесення змін до виборчих законів, а також прийняття нових [12, с. 11].

Підкоряючись логіці трансформацій суспільно-політичних, економічних та соціальних відносин, політичні суб'єкти змушені змагатися за лідерство в публічній боротьбі. Плюралізм, відсутність ідеологічних заборон, зростання кількості політичних суб'єктів, які представляють ідеологічні інтереси різних груп суспільства, посилили необхідність узгодження політичних позицій, що привело до різкого розширення та підвищення інтенсивності політичної комунікації, яка є, на нашу думку, компонентом, складовою політичної системи в суспільстві, що встановлює зв'язки між інститутами політичної системи.

На інтенсифікацію взаємодії політичних суб'єктів істотно вплинув розвиток засобів масової комунікації. В результаті демократизації інформаційного середовища на зміну директивному впливу прийшов діалог комунікатора та реципієнта. У міру вибудовування демократичних відносин діяльність політичних суб'єктів на інформаційному ринку почала дедалі більше підкорятися логіці взаємовпливу попиту та пропозиції, стимулюючи розвиток нових форм політичної комунікації, зокрема лобізму, політичної реклами, паблік-релейшнз (та їх інфраструктури) тощо.

Однак, як свідчить український досвід, боротьба, здійснювана політичними конкурентами в інформаційному полі, здатна за певних умов поставити під загрозу громадський порядок і політичну стабільність у окремих регіонах і країні загалом.

Трансформацію та інформацію деякі суб'єкти використовують для впливу на психіку та поведінку людей.

Тобто у специфічний спосіб організована зміна інформаційного середовища виступає як своєрідна інформаційна зброя, що досить активно використовується в політичній боротьбі.

Тому не випадково нині, як ніколи, гостро постають проблеми інформаційної безпеки, комунікативної компетентності політичних суб'єктів, адекватного державного регулювання відносин на інформаційному ринку, ініціювання та розвитку корпоративного самоконтролю з боку професійних учасників масових комунікацій тощо. *Комунікативною компетентністю політичного суб'єкта, на нашу думку, є здатність здійснювати ефективну інформаційно-психологічну взаємодію з учасниками сучасного політичного процесу.*

Складність і висока динаміка перетворень, що відбуваються в політико-комунікаційному просторі, виявили невідповідність значної частини населення до існування в умовах «комунікативної революції», а також некомпетентність багатьох політичних суб'єктів, які поспіхом змушені адаптуватися до нових умов ведення політичної боротьби, опанувати сучасні форми, засоби і способи презентації та відстоювання своїх інтересів.

Фрагментарність спроб теоретичного осмислення політичних зв'язків виявила потребу детальнішого відображення специфіки різних форм комунікативної діяльності, розробки відповідних актуальних інформаційних механізмів, пошуку оптимальних засобів презентації на інформаційному ринку зацікавленими політичними суб'єктами власних ідей, поглядів, оцінок.

Актуальність статті, отже, визначається необхідністю дослідження закономірностей сучасного політичного процесу та комунікації як його істотної складової. Особливе значення в цьому контексті має дослідження змісту комунікативної компетентності учасників політичного процесу та її впливу на сучасний політичний процес.

Попри доволі великий масив теоретичної літератури, присвяченої проблемам комунікації і, зокрема, політичної реклами, іміджології, зв'язкам з громадськістю тощо, дослідження комунікативної компетентності як чинника

сучасного політичного процесу в Україні має фрагментарний характер.

Насамперед серед авторів, праці яких стали класичними для всіх, хто цікавиться масовою комунікацією, пропагандою, а також публік-релейшнз і іміджологією, можна назвати Г. Лебона, Е. Бернейса, С. Блек, К. Боулдинга, Г. Лассвелла, Д. Рісмена та інших.

Загальнотеоретичні аспекти політичної комунікації представлені у дослідженнях з комунікативістики, присвячених основам теорії соціальної комунікації. Вони містять методологічну та понятійну бази для пошуку, предметом яких є ті чи інші різновиди інформаційних транзакцій, зв'язків, що формують простір суспільної комунікації, зокрема й політичну. Серед них – «Соціологія масової комунікації» Ю. Буданцева, «Сучасна американська комунікативістика» Л. Землянова, «Соціологія комунікації» В. Конечької, «Теорія і практика комунікації» Г. Почепцова та інші.

Після 1991 року у вітчизняній науковій літературі сформувався напрям, в рамках якого політична комунікація досліджується як відносно самостійне явище у зв'язку з проблемами підготовки виборів, психологією електоральної поведінки, різними виборчими технологіями. Досліджували цю тематику, зокрема, В. Амеліна, Л. Гозман, Е. Єгорова-Гантман, А. Ковлер, В. Комаровський, Г. Марченко, Д. Ольшанський, А. Чуміков, Є. Шестопаля та інші.

Істотний внесок у теорію політичної комунікації зробили дослідження останніх років з різних аспектів комерційної реклами, публіситі і публік-релейшнз. Важливе значення мають праці, присвячені спеціалізованому опису політичної реклами. До них відносять дослідження, метою яких є аналіз відмінних особливостей вітчизняного й зарубіжного досвіду використання політичної реклами та організації контролю за її поширенням, а також інших конкретних проблем.

Метою статті є аналіз ролі та місця політичної комунікації загалом і комунікативної компетентності зокрема в сучасному політичному процесі в Україні.

Незважаючи на досить велику кількість робіт, присвячених вивченню політичного процесу, в науці й понині немає загального теоретичного уявлення про таку категорію, істотно різняться її трактування.

Прихильники інституціонального підходу (наприклад, Р. Міхельс, С. Хантінгтон) пов'язують політичний процес переважно з трансформацією інститутів влади. Соціокультурним, психологічним сторонам функціонування політичних інститутів у цьому разі відведено другорядну роль. Вони виводяться за межі власне політичного аналізу. Інституціоналізм є найефективнішим лише тоді, коли йдеться про стійкі політичні системи, в яких основні інститути не втратили свого функціонального призначення [15; 16].

Біхевіористський підхід характеризується тим, що політичні зміни постають як результат зіткнення політичних воель, інтересів, ціннісних орієнтацій суб'єктів політичної дії. Представники біхевіоризму (Ч. Мерріам, Г. Ласуелл) в аналізі політичних процесів віддавали перевагу не функціонуванню та еволюції органів влади й управління, а поведінці груп політичних інтересів, трансформації статусів і впливу окремих угруповань політичної еліти. Біхевіористські методи є особливо ефективними під час аналізу локальних політичних процесів, бо висувають на передній план організаційні, структурно-функціональні аспекти політики [13; 14].

Прихильники структурно-функціонального підходу (Д. Літер, С. Ейзенштадт) вивчають політичні процеси в складних суспільствах з ефективними каналами представництва зацікавлених груп у політичній сфері в умовах, коли еліта має сталі форми політичної участі, де відносини в громадянському суспільстві базуються на розвиненій нормативно-правовій основі [4; 7; 16].

Проте структурно-функціональної методології недостатньо, якщо маємо справу з політичними процесами, де жорстко домінують традиції, де тривалий час діють

самобутні соціокультурні актори, а їхня політична поведінка заснована на соціальних і етнічних чинниках.

З огляду на викладене найдосконалішим, з нашої точки зору, є системний підхід, який дає змогу уникнути багатьох недоліків. Один із засновників системної методології Д. Істон трактує політичний процес як сукупність реакцій політичної системи на вплив оточення з метою формування рішень, прийнятних для провідних груп інтересів.

Політичні зміни, за Істоном, є результатом складної взаємодії «вхідних і вихідних чинників» залежно від політичного характеру суспільства, його ладу, форми правління, а також рівня активності зовнішніх впливів. Політична система і середовище нерозривно пов'язані. Останнє впливає на суб'єкти прийняття рішень за допомогою вимог, тиску і підтримки. Система ж готує, приймає та підтримує рішення, коригує їх залежно від результатів лобістських зусиль зацікавлених груп [16, с. 132–133].

Підхід Д. Істона плідний тим, що орієнтує дослідника на вивчення взаємодії політичної системи із зовнішнім середовищем. Це дає змогу подолати уявлення про самодостатність політичних інститутів як таких для розгортання політичного процесу.

Можна виокремити низку сучасних соціологічних і політичних теорій, в рамках яких нині найінтенсивніше розробляють різні аспекти комунікацій в політичному процесі. Це передусім теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса, структурна теорія обміну Дж. Хоманса і П. Блау, теорія самореферентних систем Н. Лумана, соціологічна теорія Бурдьє, теорія поліархії Р. Даля.

До наукового пошуку в галузі теорії та методології дослідження політичного процесу дедалі активніше долучаються російські вчені. Слід згадати, зокрема, праці А. Шеворського, в яких політичний процес інтерпретується як політична соціалізація громадян і постійне прагнення влади до досягнення соціального компромісу. Інші автори це поняття розуміють як послідовний внутрішньозв'язаний ланцюг політичних подій і явищ, а також як сукупність послідовних дій різних суб'єктів політики, спрямованих на завоювання, утримання, зміцнення і використання політичної влади в суспільстві [8].

У визначенні Д. Раствоу політичний процес – це сукупність різних політичних подій, до яких належать події, що так чи інакше стосуються життя держави, всього суспільства, мають загальнонаціональний масштаб [9].

Наведені підходи до політичного процесу, незважаючи на їхню різноманітність, розглядають його насамперед з точки зору функціонування політичних інститутів. Однак недостатньо враховується генетичний аспект, вельми важливий для розуміння внутрішньої логіки розгортання політичного процесу.

На думку В. Торяника, політичний процес є «циклом політичних змін, послідовною зміною станів політичної системи, що фіксує рівень і характер політизації соціального організму». Важливе наукове значення має розробка науковцем принципів типологізації політичного процесу та методологічних основ його аналізу [11].

С. Тимошенко, який трактує політичний процес переважно як управлінську діяльність державних органів, досліджує проблему прийняття та реалізації управлінських рішень [10].

О. Мазур акцентує увагу на чинниках, що визначають національну специфіку та особливості генезису політичного процесу [5].

Наведені дефініції відображають різноманітність наявних підходів. Водночас виокремлюють дві основні інтерпретації, що базуються на різних концепціях політичного розвитку – ліберальних або консервативних. Дискусія між представниками відповідних течій визначає сучасний стан вітчизняної політичної науки. У центрі обговорення – питання про цивілізаційну специфіку українського суспільства, її роль і вплив на характер і спрямованість політичного процесу. У зв'язку з цим треба зазначити, що полеміка між прихильниками інсти-

туційного та соціокультурного підходів є одним із аспектів цієї широкої дискусії.

Вивчення сучасних досягнень у дослідженні політичного процесу дає можливість зробити висновки про загальну природу і взаємозумовленість його інституціональних і соціокультурних підстав. Теоретико-методологічним підґрунтям таких досліджень є трансформаційна парадигма, за допомогою якої визначають джерела, сутність, структуру, механізми розгортання та функціонування політичного процесу.

На думку більшості вчених, сучасний український політичний процес є трансформацією тоталітарної в своїй основі системи на демократичну. Однак дослідники зазначають, що попри входження України до загальносвітового процесу демократизації суспільного життя він має особливості. Вони пов'язані з соціокультурною своєрідністю традиційного українського суспільства, що накладає відбиток на характер її модернізації [1; 2].

Національними рисами політичного процесу України є, зокрема, наявність потужних механізмів придушення державою приватних інтересів особистості, глибокий розкол у духовній і політичній культурі нації, слабкість механізмів досягнення компромісу між різними політичними силами. І така тенденція триває, що сприяє посиленню авторитаризму.

Демократичні напрями в політичному процесі сучасної України пов'язані з виникненням елементів демократичної політичної системи, формуванням громадянського суспільства, становленням і ресоціалізацією середніх верств соціуму.

Водночас сформовані за роки реформ політичні механізми останнім часом вже не цілком сприяли зміцненню інститутів громадянського суспільства та їх інтеграції до загальної системи політичних взаємодій. У зв'язку з цим постала проблема реформування політичної системи, котра сформувалася вже в період реформ, розробки конституційних механізмів, що забезпечує долучення соціальних груп до розв'язання масштабних проблем соціально-політичного розвитку, а також реалізацію їхніх інтересів і вимог у політиці держави [6].

Для правильного розуміння сутності проблем, пов'язаних з функціонуванням і розвитком української політичної системи, необхідно сформулювати чіткі завдання.

Становлення ефективної політичної системи пов'язане з виникненням і зміцненням нових відносин. Воно відбувалося в умовах жорсткої політичної боротьби представників старих і нових соціально-політичних та економічних відносин. Нові відносини повинні були здобути собі «місце під сонцем» в умовах жорсткої боротьби зі старими, звичними формами. У ситуації реальної загрози руху назад перетворення треба було здійснювати швидко й радикально.

Отже, політичний процес як процес виникнення нової політичної системи може бути поділений на кілька стадій, кожна з яких має свої особливості, завдання та закономірності:

- 1) передумови (або початок) виникнення нової політичної системи;
- 2) первинне виникнення нової політичної системи;
- 3) формування нової політичної системи;
- 4) зрілість нової політичної системи.

На першому етапі всередині старої політичної системи в результаті розвитку внутрішніх суперечностей формуються лише засади виникнення нової політичної реальності. З точки зору розвитку сучасного українського політикуму це період горбачовських реформ – час усвідомлення необхідності змін, проголошення гласності, прискорення, часткового запровадження елементів демократії, свободи слова, визнання можливості співіснування різних форм власності, вибори делегатів з'їзду народних депутатів СРСР тощо. На цій стадії відбувається усвідомлення її необхідності, починають утворюватися окремі елементи, «зріють» політичні сили, які розуміють можливість зміни старої політичної системи.

У міру загострення суперечностей старої політичної системи і створення передумов нової відбувається пере-

хід до наступної стадії розвитку – започаткування нової політичної системи. В Україні це найбільшою мірою пов'язане з роботою Верховної Ради України, проголошенням 24 серпня 1991 року незалежності України і підтвердженням Акта про це на Всеукраїнському референдумі 1 грудня того ж року, а також обранням першого Президента України. Головна особливість виборів глави держави полягає в тому, що вперше найвища посадова особа – керівник органів влади – обирається не на партійному з'їзді, а загальним прямим голосуванням. У такий спосіб утворився найважливіший елемент нової політичної системи – всенародно обраний Президент, з'явився демократичний механізм формування влади. На цій стадії сформованої політичної системи її притаманна слабкість. Незважаючи на те, що вона стала провідною (з точки зору майбутнього) політичною силою, безпосередньо панує ще стара, радянська. Проте нова політична система з'явилася й почала поступово перетворювати владні та політичні відносини загалом відповідно до своєї сутності.

Початок перетворення новою політичною системою старих політичних відносин являє собою перехід до третьої стадії розвитку нової політичної системи – її формування. Головна відмінність цього етапу розвитку: основний його зміст полягає у перетворенні новою демократичною системою тієї, успадкованої системи, з якої і на ґрунті якої вона виникла. І тут виявляється найголовніша обставина, що була раніше «в тіні»: перед новою владою стоїть завдання зміни не тільки свідомості народу, старих політичних відносин, а й всіх суспільних відносин в Україні. Або, інакше кажучи, щоб цілковито перетворити стару політичну систему і створити нову, справді демократичну, необхідно перетворити всі суспільні відносини в державі (економічні, соціальні, юридичні, соціокультурні тощо). Стало зрозуміло, що політична система відносин є тільки вершиною соціального організму, без перетворення якого загалом неможливо створити справді вільну демократичну державу. З'ясувалося, що не тільки політичні інститути, закони, громадськість не готові до існування в нових умовах, а й самі ініціатори до них слабо підготовлені.

Ініціатори суспільних змін добре уявляли, як боротися з недоліками старої системи політичних відносин. Вони мали зразки наслідування – західні демократії, але не уявляли реальних шляхів, закономірностей отримання таких результатів в Україні. Ця обставина з'ясувалася, щойно постала необхідність перейти від зміни старого суспільно-економічного ладу до будівництва нових відносин.

Ця проблема ширша за руйнування старої системи. Загальна причина цієї складності полягає в тому, що потреба і здатність зміни старої політичної системи формується в результаті розвитку її суперечностей, тобто передумови зламу старого ладу формуються в ньому самому. Тоді як власне нову політичну та соціально-економічну систему необхідно створювати заново. Спроби її створення без урахування економічного, політичного, соціального, культурного контексту попереднього розвитку призвели до провалу радикальних реформ.

Зокрема, форми й методи проведення приватизації досі напружують думку суспільства і різних політичних сил, які не можуть вважати непрозоро здобуту власність священною і недоторканою. У результаті цей інститут в Україні нестійкий, а отже, нестабільними є економічні та політичні відносини, що базуються на ньому.

Це доводить досвід не тільки української модернізації, а й зарубіжної. Спроба тотального оновлення традиційних суспільств за західноєвропейськими стандартами без урахування особливостей їхнього розвитку призвела до потужної реакції відторгнення змін.

Така ситуація зумовлена обмеженістю запропонованих моделей модернізації, нездатністю (або небажанням) акумулювати соціокультурний досвід конкретного суспільства. Тому проблема врахування та використання в політичних змінах соціокультурних чинників не може

не перебувати в полі зору дослідника політичного процесу. Усвідомлення цього відбулося не відразу. Довгий час соціокультурний опір суспільства запровадженню нових порядків не відрізнявся від боротьби старого, комуністичного, з новим, демократичним.

За відсутності реального досвіду перетворення командно-адміністративної системи на ринкову цілі, засоби і способи могли бути або сформовані в умовах старої соціально-політичної системи, або запозичені в розвинених демократичних країнах, або утворені в міру просування на шляху зміни старих відносин на нові.

Усі ці моменти діяльності взаємопов'язані. Для отримання необхідного результату, скажімо, побудови демократичного суспільства, важливо не тільки визначити відповідну мету, а й мати відповідні засоби її досягнення. Необхідно також знати способи використання ресурсів для отримання бажаного результату, а також мати суб'єктів, здатних правильно поставити завдання, щоб раціонально скористатися засобами і способами, необхідними для перетворення наявного об'єкта трансформації.

Якщо проаналізувати політичний процес перетворень в Україні, то можна легко з'ясувати, що такі елементи були відсутні.

Політичний процес в Україні як перетворення попередніх політичних (і соціально-економічних) відносин на нові, демократичні (і ринкові), для своєї реалізації потребує визначення таких цілей, для досягнення яких у країні є відповідні ресурси, а також предмет, з якого можна отримати визначений метою результат. Предметом у цьому разі є економічні, політичні та інші відносини і соціокультурні особливості українського суспільства, що склалися в минулому. Про те, що відбувається, коли ці умови не дотримуються або не враховуються, свідчать спроби модернізації за західноєвропейськими стандартами країн третього світу і вітчизняний досвід здійснення реформ.

Як висновок зазначимо, що, незважаючи на помилки, двадцятиліття незалежності України є періодом динамічних масштабних змін практично в усіх сферах держави і суспільства. Відбулася зміна політичної системи, триває трансформація політичної культури суспільства і його свідомості, утвердилися нові форми власності й економічні відносини. З'явилися нові політичні та громадські організації, зруйнувалися або переформатовувалися більшість старих соціальних інститутів, виникли нові види політичної активності, почався процес стратифікації суспільства за іншими, ніж раніше, чинниками.

За порівняно короткий період у нашій державі кардинально змінилися основні принципи побудови влади і функціонування політичної системи. Партійне керівництво, засноване на повному злитті влади та власності, поглинанні суспільства владою і жорсткої ідеологічної доктрини мобілізаційного типу, поступилося місцем новій політичній моделі. І хоча ще існують часом взаємовиключні тенденції і принципи – авторитаризм, демократизм, олігархічні елементи, але принаймні за формою склалася політична система демократичного типу з колосальним потенціалом для подальшого розвитку.

Важливим напрямом сучасного політичного процесу стали зміни в галузі політичної комунікації в Україні. Зокрема, в ідейно-політичній сфері жорстке протистояння комуністичних та ліберально-демократичних поглядів змінилося на пошуки шляхів конструктивної конкуренції на ґрунті патріотизму. Відбулися зміни в медіа-політичній сфері, наприклад, загальнодержавні телеканали «Перший Національний», «Інтер», «1+1» – найпотужніші засоби впливу на політичні процеси в Україні – поступово втрачають монополію на громадську думку. Відбулася також, наприклад, зміна власників низки потужних медіа-корпорацій, поширився вплив на медіа-простір України іноземних акторів з Росії та інших країн.

Владні відносини доповнюються або значною мірою замінюються інформаційним і політичним тиском, тому

комунікативна компетентність політичних суб'єктів нерідко стає вирішальним чинником, який визначає результат політичної боротьби, перемогу тих чи інших поглядів, програм, інтересів, лідерів. Однак ані населення, ані соціальні інститути, ані велика частина політичних лідерів, як свідчить політична практика останніх років, до нових технологій по-справжньому не підготовлені. Це перешкоджає встановленню збалансованого співвідношення різних політичних інтересів у суспільстві, не сприяє стабільності функціонування політичної системи, що може стати предметом подальших досліджень у цій сфері.

Джерела

1. Доннелл Г. Делегативная демократия / Бане В. // *Пределы власти (Journal of Democracy)*. – 1994. – № 1. – С. 32–38.
2. Ковадло Н. П. Політичний традиціоналізм та інновації в процесі демократизації України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ковадло Ніна Петрівна; ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2011. – 16 с.
3. Линц Х. Дж. Достоинства парламентаризма // *Пределы власти (Journal of Democracy)*. – 1994. – № 2–3. – С. 39–45.
4. Линц Х. Дж. Опасности президентства // *Пределы власти (Journal of Democracy)*. – 1994. – № 2–3. – С. 46–52.
5. Мазур О. Г. Виборча система: генеза і сучасний політичний процес: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Мазур Оксана Геннадіївна; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 19 с.
6. Політичний процес в Україні: ключові питання і суперечності: Матеріали «круглого столу», 19 травня 2004 р. / Наук. ред. О. В. Литвиненко; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2004. – 58 с.
7. Проїсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе // *Полис*. – 1996. – № 4. – С. 40–48.
8. Шеворский А. Переходы к демократии // *Путь*. – 1993. – № 3. – С. 10–17.
9. Растоу Д. А. Переходы к демократии: Попытка динамической модели // *Полис*. – 1996. – № 5. – С. 12–18.
10. Тимошенко С. О. Демократія як культурно-історичний процес: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Тимошенко Сергій Олександрович; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 21 с.
11. Торяник В. М. Політичний консумеризм у сучасному політичному процесі: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Торяник Володимир Миколайович; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Донецьк, 2012. – 29 с.
12. Батура С. Політико-правові особливості становлення виборчої системи в Україні // *Віче*. – 2012. – № 22. – С. 11–13.
13. Di Palma. Tocraft democracies: an essay on democratic transitions / Di Palma. – Berkeley, 1990. – P. 7–8.
14. Donnel G. Tentative conclusions about uncertain democracies: Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy / Donnel G., Schmitter Ph. – Baltinwr, 1986. – P. 54–58.
15. Huntington S. P. The Third wave: Democratization in the Late. – Berkeley, 2010. – P. 140–142.
16. Linz J. Jf. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – The John Hopkins University Press (USA), 1996. – 280 p.

